

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОСУДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (за матеріалами верхньосалтівського поселення)

Запропоновано типологію українського посуду козацької доби Центральної Слобожанщини, що спирається на результати природничих досліджень та візуальний аналіз, на прикладі виробів поселення в с. Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області.

Кераміка — одна з масових і найвиразніших категорій знахідок, тому вивчення гончарних виробів має велике значення під час дослідження етнохронологічної специфіки будь-якої території, зокрема й пізньосередньовічних пам'яток Слобідської України, що досі недостатньо висвітлені в працях науковців. До кола зазначених пам'яток належить с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл., що має тривалу історію вивчення (в 1900 р. археологічні дослідження розпочав В.А. Бабенко), але лише з 1990-х рр. експедиціями Харківського державного педуніверситету ім. Г.С. Сковороди під керівництвом одного з авторів та Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна на чолі з Н.В. Черніговою там було зафіксовано артефакти другої половини XVII—XVIII ст.

Свідчення про заселення Верхнього Салтова в козацькі часи містять Столбці Белгородського стола (№ 4324). Відомо, що в 1659 р. на Салтівському городищі 670 черкасами на чолі з отаманом Іваном Семеновим, які прийшли з різних міст, з дозволу царя Олексія Михайловича було побудовано фортецю (Багалеї 1886, Т. 1., с. 34—35). Того самого року вони отримали «Наказ Олексія Михайловича о салтівських Черкасах», згідно з яким їм було наказано будувати острог із баштами (Багалеї 1886, Т. 1, с. 35). Верхній Салтів протягом тривалого часу відігравав важливу роль серед прикордонних поселень, а з другої половини царювання Катерини II перетворився на звичайну слободу (Бабенко 1905, с. 439). Сучасний стан пам'ятки можна визначити як критичний: одну його частину затоплено Печенізьким водосховищем, іншу — віддано під дачні будівлі та ділянки, площа яких постійно розширюється.

Серед пізньосередньовічних керамічних виробів верхньосалтівської колекції можна виділити такі категорії: посуд (або побутова кераміка), кахлі (архітектурно-декоративна кераміка) та дрібна пластика (люльки, іграшки, крейма-

хи). Для вивчення було відібрано примірники посуду з археологічної колекції досліджень 1996—1998 рр. (Колода 1996; 1998; 1999), випалені в окисному і відновлювальному середовищах та рельєфно орнаментовані поливою та ангобом.

Візуальний аналіз. Серед побутової кераміки нашої колекції за формою можна виділити кілька груп: горщики, миски та полумиски, покритишки, глечики, макітри, кухлі та один фрагмент верхньої частини ринки.

Горщики — найчисленніша група знахідок (рис. 1, 1, 2, 4). Усі вироби сильно профільовані, мають пряме або злегка відігнуте вінце, яке різко переходить у плічко й роздутий тулуб, що сильно звужується до денця. Переважна більшість примірників (80 %) має округлі або похилі плічка, решта — ребро.

Характерна для всієї території України того часу традиція прикрашати світлий посуд, випалений в окисному середовищі, переважно ангобами, а морений, випалений у відновлювальному середовищі, — рельєфно (Археологія ... 1997, с. 69) простежується і серед виробів верхньосалтівської колекції.

Серед світлих горщиків за характером орнаментативної можна виділити кілька видів. До I виду належить посуд, орнаментований червоною фарбою у вигляді прямих та хвилястих ліній різної ширини, ламаної лінії, гачків, плям прямокутної форми, трикутників основою догори, вертикальних смуг, видовжених крапель, «квасолі» та «арки». Наступним за кількістю уламків та цілих форм є II вид — горщики, прикрашені червоною фарбою та рельєфним орнаментом. Елементи ангобової орнаментативної майже не відрізняються від I виду, а «рельєф» має вигляд карбування (відтиски пальців або палички по краю вінця), «сходинки» із зовнішнього боку вінця або прокресленої лінії, що займала верхній край композиції. До III виду належать горщики, орнаментовані червоним та білим ангобами, причому білий ангоб у вигляді широкої горизонтальної смуги розміщувався між прямими горизонтальними червоними лініями

з проведеною по ньому хвилястою червоною лінією. Дуже незначну кількість уламків світлих горщиків додатково прикрашено крайкуванням (обливка краю вінця на 1,5—2 см із зовнішнього та внутрішнього боків зеленою поливою).

На морених горщиках орнамент мав вигляд горизонтально прокреслених прямих або хвилястих ліній, зигзагоподібного (інколи зубчастого) штамп, нанесених переважно на вінцях та верхній частині тулуба. Вертикальні лисковані смуги (якщо вони були) розміщувалися нижче і займали всю нижню частину тулуба.

Миски та полумиски за кількістю фрагментів поступаються лише горщикам (рис. 2). Їх тісто переважно жовтогарячого, рудого та сіро-блакитного кольорів. Усі вироби мають колінчастий злам та широкі береги, що по краю закінчувалися потовщенням або виступом. Денця

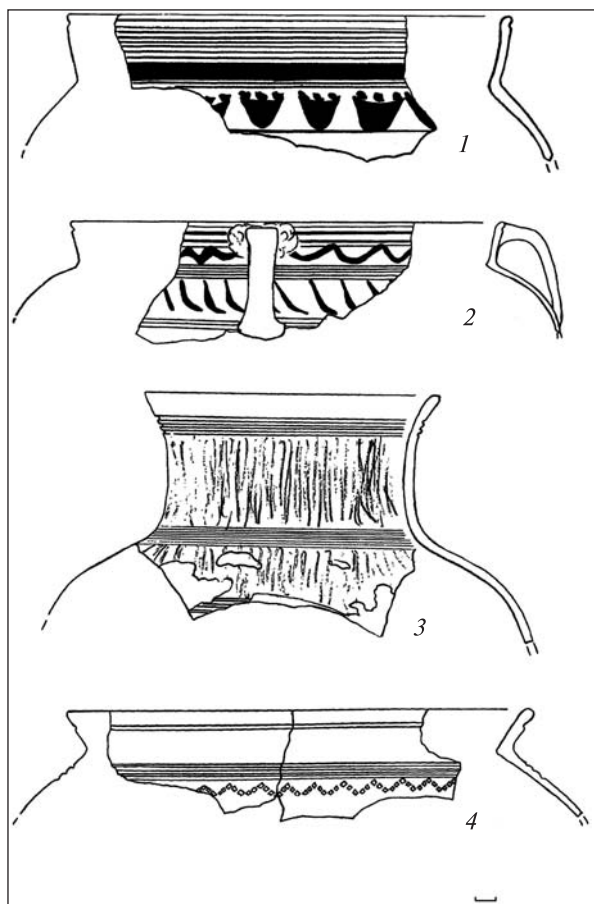

Рис. 1. Гончарний посуд із поселення другої половини XVII—XVIII ст. у с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл.: 1 — горщик світлого кольору з червоним ангобовим орнаментом (група II, тип II); 2 — горщик світлого кольору з червоним ангобовим орнаментом (група III, тип II); 3 — глечик сірого кольору з рельєфним орнаментом, прикрашений вертикальними лискованими лініями (група V, тип III); 4 — горщик сірого кольору з рельєфним орнаментом (креслення та застосування зубчастого коліщатка) (група V, тип III)

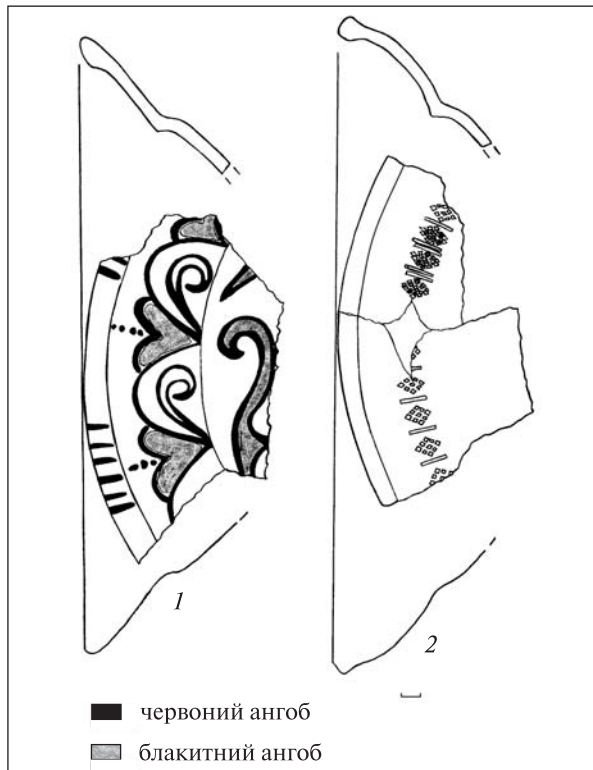

Рис. 2. Полумиски з поселення другої половини XVII—XVIII ст. у с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл.: 1 — виріб світлого кольору, прикрашений барботином (група I, тип I); 2 — виріб світлого кольору з рельєфним орнаментом, вкритий зсередини зеленою та брунатною поливою (група VI)

полумисків верхньосалтівської колекції іноді прикрашено навскісними зрізами, ймовірно, зробленими ще до того, як вироби знімали з гончарного кола. Більшість виробів було вкрито білим ангобом та прикрашено різнобарвним барботином: червоним, брунатним, сіро-блакитним та рудим. Один полумисок було розмальовано за допомогою ангобу та поливи, використаної як фарба. Береги посудини часто прикрашали лінією із напівкіл. Крім того, спостережено такі елементи орнаменту, як прями та хвилясті лінії різної ширини, ламані лінії, трикутники, плями різних розмірів та форм, цятки та багатопелюсткові квітки. Лише один зі знайдених уламків було вкрито виключно поливою. Його орнаментовано відбитками штамп (зубчастого коліщатка) та кресленими лініями, береги вкрито поливою зеленого кольору, а середину — брунатного (див. рис. 1, 2).

Майже всі **покришки** сірого кольору діаметром від 16 до 22 см не орнаментовані. Вироби мали ручку у вигляді петлі, що ліпилася від середини тулуба до вінця. Покришки могли використовувати як полумиски.

Глечики — нечисленна група посуду з пам'ятки Верхнього Салтова (рис. 1, 3). Виро-

би здебільшого мали сірий колір. Трапляються глечики, прикрашені ангобовим орнаментом у вигляді горизонтальних прямих ліній різної ширини та видовжених крапель. Глечики, на яких візерунок було виконано соломинкою (паличкою), мають орнамент у вигляді рядів прямих горизонтальних креслених смуг. Один із фрагментів прикрашено вертикальними лискованими смугами.

Макиму представлено невеликою кількістю уламків здебільшого сірого кольору. Лише один фрагмент було прикрашено за допомогою соломинки або палички. Решта уламків мають фарбовий орнамент, що містить прямі та хвилясті лінії різної ширини, трикутники та гачки.

Уламки **кухлів** мають бежевий або жовтогалячий колір. Два фрагменти зовні було вкрито білим ангобом із візерунком у вигляді широких вертикальних та горизонтальних прямих смуг, а також вузьких хвилястих вертикальних рожевих. Два примірники цієї групи знайдок вкрито зеленою поливою: один із них орнаментовано наліпними шестипелюстковими квітками, прокресленими лініями, зрізами та відбитками штампу, інший прикрашено прямою горизонтальною прокресленою лінією. Ще один уламок — сірий кухоль із орнаментом у вигляді ряду прямих горизонтальних прокреслених ліній.

На пам'ятці знайдено один фрагмент **ринки** (сковорідка-латка) — полив'яний зовні по краю вінця на 4 см. Такою самою зелено-рудюю поливою повністю вкрито внутрішній бік уламка. Цікаво, що тут поливу використано не задля оздоблення виробу, як звичайно, а заради водонепроникного покриття.

Порівняльний аналіз керамічного комплексу з культурного шару другої половини XVII—XVIII ст. Верхнього Салтова показує, що тут побутовали групи посуду, переважно подібні за формою та елементами орнаменту до виявлених в інших регіонах України. Проте, використовуючи однакові елементи, характерні для того часу, кожен майстер створював безліч власних орнаментальних композицій. Так, горщики, що можна віднести до I запропонованого виду, було знайдено в Києві (Загребельний, Балакін 1999, с. 110; Козубовський, Івакін, Чекановський 1993, с. 267; Пахар, Балакін 1995, с. 147), Черкасах (Куштан 2000, с. 19), Полтаві (Золотницька 1997, с. 96; Коваленко 2001, с. 147—148; Мокляк 1993, с. 71—73; Ханко 2000, с. 55), Трахтемирові (Виногородська, Петрашенко 2001, с. 134—135), Чигирині (Горішний, Діденко 1998, с. 154) та поселенні Явір Донецької обл. (Кравченко, Мирошніченко, Полидович 2002, с. 97, 99, 103); II виду — в Полтаві (Мокляк 1993, с. 71; Ханко 2000, с. 55), Трахтемирові (Виногородська 1998,

с. 134), Хоролі (Менчинський, Супруненко 1994, с. 14); III виду — в Полтаві (Соколова 1972, с. 55). Морені горщики трапляються в пізньосередньовічних культурних шарах Корсуня (Назаров 1998, с. 150) та на канівському узбережжі (Виногородська, Петрашенко 2001, с. 30), а характерний для них орнамент — ще на давньоруському посуді (Данченко 1974, с. 26) та в ранньосередньовічних культурних шарах Верхнього Салтова (салтово-маяцька археологічна культура). Очевидно, що під час заселення нові мешканці, займаючись господарською та житлобудівною діяльністю, знаходили зразки ранньосередньовічної кераміки й могли переймати орнамент від своїх далеких пращурів. Подібні за формою миски виготовляли в XVI—XVII ст. керамісти майже всіх західноєвропейських країн (Данченко 1974, с. 37), а також Подніпров'я і Лівобережжя. Характерними для того часу є покришки сірого кольору середнього розміру. Повних аналогій глечикам знайти не вдалося, деякі елементи оздоблення трапляються на глечиках із Полтави (Ханко 2000, с. 59), де знайдено й дещо подібні за формою та елементами орнаменту макітри (Ханко 2000, с. 58—59) й кухоль, прикрашений хвилястими вертикальними смугами (Золотницька 1997, с. 96).

Технологія виготовлення. Побутову кераміку виготовлено з глини, що містила мінеральні солі. Під час переміщення вологи від центра до периферії глиняної маси виробу, в процесі сушки та випалу такі солі концентрувалися на поверхні й залишали білі снаги. Тісто було щільним, добре відмученим. Для зменшення усадки глини та пришвидшення сушки в глиняну масу вводили пісок. Посуд формували на гончарному колі витягуванням з одного куска глини (донно-ємнісний почин), ручки виготовляли окремо і потім приставляли за допомогою формувальної маси до основного тіла виробу після нанесення на нього орнаменту. Шви загладжували пальцями (їх відбитки спостережено на виробі верхньосалтівської колекції). Декор посуду був рельєфним та ангобовим (барботин). Рельєф наносили на сиру поверхню кількома способами:

- кресленням хвилястих чи горизонтальних ліній гострим предметом (очеретиною чи соломинкою);
- орнаментом, виконаним зубчастим коліщатком;
- орнаментом, виконаним технікою штампа;
- художнім орнаментом (вдавлення пальцями).

Деякі примірники частково прикрашено лощенням (гладженням або лискуванням). На верхньосалтівському поселенні було знайдено гальку, яку, ймовірно, застосовували для нанесення рельєфу. Ангоб наносили двома спосо-

бами: покривали суцільним шаром та барботиною (розпис кольоровими ангобами за допомогою пір'їни). Поливою обливали (якщо вона була рідкою) або обсіпали (якщо вона була у вигляді порошку) поверхню виробу після випалення. На кераміці з Верхнього Салтова трапляються зелена, брунатна та жовта поливи (за винятком одного фрагменту майоліки). Ангоби з оксидом міді під дією свинцевої поливи зберігають зелений колір. Для отримання прозорих зелених полив із хромом у них додавали оксид міді або кобальту, зменшуючи кількість введеного хрому. Жовтий колір отримували введенням у свинцеву поливу оксиду заліза (Заїка 2002; Разумовський 1951, с. 102—103).

Природничий аналіз. Застосування хімічних, термомеханічних та петрографічних методів під час вивчення пізньосередньовічної кераміки відкриває перед дослідниками широкий спектр нових можливостей, що дають змогу розширити уявлення не лише про особливості технології виготовлення гончарних виробів, а й про торгові зв'язки окремих пам'яток у різні періоди їх існування та використання різних способів виготовлення керамічних виробів. На нашу думку, особливо важливо застосовувати зазначені дані під час вивчення кераміки Слобідської України, що сформувалася внаслідок переселення різноманітних етнічних груп і тому закумулювала особливості гончарного виробництва кількох регіонів. Природничі дослідження проводили під мікроскопами МБС-2 та МІН-8М у прохідному й відбитому світлі з використанням прозорих шліфів та імерсійних препаратів.

Склад глиняної маси. Сировиною для отримання примірників, що аналізуються, були лесові суглинки. За хімічним складом вони неоднорідні й містять такі компоненти, %: SiO_2 50—80; Al_2O_3 7—25; Fe_2O_3 3—12; CaO 0,5—15; SO_3 (гіпс) 0—3; втрати під час випалу 3—15; MgO 0,5—3; $\text{K}_2\text{O}/\text{Na}_2\text{O}$ 1—5.

На основі отриманих даних можна зробити висновок щодо різноманітності джерел гончарної сировини. Як правило, використовували легкоплавкі глини із вмістом каоліну або глини не більше 50 %. Як домішку до глини використовували різні матеріали: кварцевий пісок, паливний (пічний) шлак, деревне та кам'яне вугілля. Останній вид домішок свідчить про використання глиняної сировини, отриманої у геологічних шарах, розташованих неподалік вугленосних шарів Донецького басейну. Крім того, в тісті окремих примірників виявлено карбонатні та гіпсові включення (мікроконкреції) — шкідливі домішки в керамічному виробництві, що також характерні для місцевих глин (Харків, р-н Старого Салтова).

Склад полив та ангобів. Сировиною для орнаментованих поливою та ангобом виробів були сирі феритові глазури та ангоби зі склобою перліту, польового шпату та легкоплавких глин. Ангобування проводили покриттям тіла посуду світлою глиною з кварцовим піском, розтертим до розміру 100 мкм у співвідношенні 30 : 70.

Для розпису кераміки використовували природні барвники:

- піролюзит (MnO_2) — темно-сірий та чорний кольори;
- оксид заліза (Fe_2O_3) — червоний, бурий, червонувато-брунатний та брунатний кольори;
- оксид кобальту — синій та блакитний кольори;
- вохристі глини — численні відтінки жовто-червоного спектра.

Вохристі глини мають місцеве походження — с. Суха Каменка Ізюмського р-ну Харківської обл. (Бондарчук 1959, с. 438).

Під час дослідження фрагментів побутової кераміки встановлено різницю в складі та структурі тіста, що застосовували для її виготовлення. Це дає підстави виділити кілька груп керамічних артефактів, що відрізняються між собою за структурою.

Група I (рис. 2, I). Зразки кераміки складаються з прозорих, добре обкочених зерен кварцу (піску) розміром від 100 мкм до 1,2 мм та білої в'язучої маси — так званої білої глини каолінового складу. Вміст кварцу та глини в тісті становить 80 : 20. Каолінові глини мають досить високу пластичність, що дає змогу виготовляти тонкостінні гончарні вироби. Однак під час випалу в структурі тіста утворюється досить багато тріщин від усадки, що обмежують сферу застосування такого посуду через його високу пористість. Температура випалу виробів I групи не перевищувала 1000 °С. Цей посуд не можна було використовувати для зберігання рідини, але він був максимально придатний для зерна, круп (сухі сипучі продукти під час зберігання добре вентильовалися) або подачі їжі.

Група II (рис. 1, I). Фрагменти кераміки складаються з тонкозернистої піщано-глинистої маси, що нагадує лесові суглинки. Розмір зерен кварцу не більше 100—120 мкм. Вироби було випалено за температури не більше 800—900 °С. Ступінь однорідності глиняної маси підтверджується зерновим складом кварцу (піску); співвідношення кварцу та глини становить \approx 60 : 40. Сировина має оптимальне співвідношення компонентів за зерновим та фазовим складом. Колір таких виробів зумовлений наявністю в складі рівномірно розсіяних оксидів заліза.

Однак наявність у структурі тіста тріщин усадки змусила гончаря нанести для зменшення

пористості виробу з внутрішнього боку шар білої глини (ангобу), а з зовнішнього — орнамент поверх ангобу. Нанесений шар ангобу був досить тонким, не більше 0,3 мм, орнамент складався з оксидів заліза (вохри).

Група III (рис. 1, 2). Кераміку виготовлено з важких суглинків із додаванням піску та відсіву вуглистих часток (вуглистий шлак, деревне вугілля тощо). Використання важких суглинків підтверджено наявністю в керамічному тісті включень карбонату, а також бурого забарвлення після випалу. Внаслідок нерівномірного низькотемпературного випалу (700—800 °С) частина вуглистої заповнення не вигоріла.

Важкі суглинки пластичні в мокрому стані, але в процесі сушки та випалу дають велику кількість тріщин усадки, для зменшення яких використовували домішки (вугілля, пісок тощо).

Група IV. Зразки складаються з окочених кварцових зерен правильної округлої форми розміром до 1,5 мм, безкольорових або вкритих «сорочкою» сіро-чорного кольору, а також з чорної непрозорої тонкодисперсної в'язуючої маси — суміші білої глини та вуглистих часток. Співвідношення кварцового піску до глини становить 80 : 20. Серед вуглисто-глиняної маси виявлено виплавки оксидів заліза, що вказують на наявність у вихідній сировині відходів вуглистих розробок (пірит — FeS), що часто трапляються у вуглистих сланцях.

Наявність зазначених незмінних складових керамічного тіста, структура та колір вказують на низьку температуру випалу виробів цієї групи (до 800 °С). Незважаючи на це, завдяки оксидам заліза майстру вдалось отримати добре спечений керамічний черепок. Для зменшення пористості та більш привабливого вигляду поверхню таких виробів затирали білою каоліновою глиною у чистому вигляді, а для надання поверхні чорного кольору в неї додавали сажисту складову. Випал виробів здійснювали у відновлювальному газовому середовищі, що отримували в печах без тяги або горщиках, за сипаних деревним вугіллям.

Група V (рис. 1, 3, 4). Зразки кераміки подібні до попередньої групи. Відмінності полягають у більш тонкозернистій структурі, що зумовлено наявністю дрібніших зерен кварцового піску (менше 120—150 мкм) та дещо іншим співвідношенням кварц—глина (50 : 50 або 60 : 40).

У виробках цієї групи для зменшення пластичності як домішку використовували тонко розтерте деревне вугілля, що змішували з глиною та втирали по поверхні виробу. Відносно низька температура у відновлювальному газовому середовищі (\approx до 500—600 °С) дає змогу кваліфікувати процес випалу як високотемпературну сушку, в результаті якої отримували чере-

пок низької загартованості, але зі збереженими вуглистими часточками. Таким чином, зазначені температура і процес були близькими до так званої реакції Белла, суть якої полягає в осаді графіту — вуглецю С — з вуглекислого газового середовища (з CO₂) за температури 550—570 °С.

Отриманий у такий спосіб посуд мав добрі водовідштовхувальні властивості, його могли використовувати для зберігання води (рідини). Вища (понад 600 °С) температура випалу спричинила б вигорання вуглистих складових тіста, а відтак, перетворювала б водовідштовхувальний матеріал у пористий водопроникний.

Група VI (рис. 2, 2). До цієї групи належать зразки кераміки з поливою. За складом тіста вони аналогічні тим, що складаються з кварцового піску та лесового суглинку в співвідношенні 60 : 40. Посуд піддавали одно- (після покриття поливою) або двостадійному (до та після покриття поливою) випалу.

Типологія українського посуду за результатами візуального та природничого досліджень. Згідно з отриманими результатами хімічних, термомеханічних та петрографічних досліджень, а також на основі візуального аналізу можна виділити типи посуду за їх функціональною належністю, характером глиняної маси і засобами обробки поверхні виробів.

До **типу I** належить посуд I групи, що виготовляли з білої каолінової глини, отже, він був білого кольору (рис. 2, 1). Вироби випалювали в окисному середовищі за температури до 1000 °С. Примірники цього типу становлять незначний відсоток знайденої під час розкопок побутової кераміки, оскільки посуд цього типу був імпортом, адже на території Харківської обл. білих каолінових глин немає (Потапенко 1952, с. 182—197). Завдяки високій пористості, що забезпечувала гарну вентиляцію та привабливий вигляд (вишуканий білий колір), посуд цього типу використовували як столовий для подачі їжі та зберігання сухих продуктів.

До **типу II** можна віднести керамічні вироби II та III груп, виготовлені з лесових суглинків (рис. 1, 1, 2), дуже поширених на території України, в тому числі на Харківщині (Потапенко 1952; Бондарчук 1959). Вироби випалювали в окисному середовищі при температурі до 700—900 °С. Посуд цього типу — найпоширеніший серед побутових керамічних виробів, що зумовлено доступністю матеріалу, з якого його виготовляли, та універсальністю використання. Сировина має оптимальне співвідношення компонентів за зерновим та фазовим складом, тому посуд зазначеного типу мав широкий спектр використання, зокрема приготування їжі.

Тип III представлено IV та V групами виробів, виготовлених із кварцового піску та

Особливості типів українського посуду Центральної Слобожанщини козацької доби (за матеріалами верхньосалтівського поселення)

Характеристика	Тип I, група I	Тип II, групи II, III	Тип III, групи IV, V
Колір	Білий	Бежевий, рудий, червоний, жовтий	Сірий, чорний
Сировина	Білі каолінові глини	Лесові суглинки	Кварцовий пісок із сумішшю білої глини та вуглистих часточок
Додаткова обробка поверхні	—	Ангобування (покриття суцільним шаром рідкої глини)	Лискування (уцільнення поверхні твердим предметом)
Орнаментация	Барботин (ангобовий розпис), крайкування, карбування	Барботин (ангобовий розпис), крайкування, карбування	Креслення, штампування, прокатка зубчастим коліщатком
Температура випалу	Висока (до 1000 °С)	Середня (700—900 °С)	Низька (500—800 °С)
Характер випалу	Оксидний випал	Окисний випал	Відновлювальна високо-температурна сушка
Властивості	Висока пористість, добра вентиляція	Добре спечений черепок	Водонепроникність
Використання	Подача їжі та зберігання сухих речовин	Універсальне використання, зокрема варіння	Зберігання рідини

суміші білої глини й вуглистих часточок (рис. 1, 3, 4). Посуд випалювали у відновлювальному середовищі за низької температури 500—800 °С, тому процес випалу можна визначити як високотемпературну сушку. Керамічні вироби цього типу становлять незначний відсоток керамічної колекції Верхнього Салтова. Завдяки високій водонепроникності посуд можна визначити як тарний для зберігання рідини.

Зразки VI групи можна віднести до кожного з типів, оскільки поливою вкривали майже всі вироби. Поливу використовували для створення водовідштовхувальні покриття або як засіб декорування (крайкування, розпис).

Порівняльний аналіз виділених типів посуду наведено в таблиці.

Згідно з результатами петрографічних досліджень, мешканці пізньосередньовічного Верхнього Салтова використовували посуд як із місцевої, так і з привізної сировини. Слід також відзначити високий рівень розвитку гончарної справи. На основі результатів природничого та візуального аналізу, а також розробленої типології можна стверджувати про наявність складної системи виготовлення посуду: відповідно до типу посуду гончар відбирав відповідну сировину (суглинки або кварцовий пісок із сумішшю білої глини та вуглистих часточок, або білу каолінову глину), додатково

обробляв поверхні (лисування або ангобування та барботин), проводив необхідний для цього випал (високо-, середньотемпературний окисний або низькотемпературний відновлювальний). Серед виробів верхньосалтівської колекції кількісно переважає посуд II типу. Це пояснюється наявністю відповідних глин на Харківщині та універсальністю використання виробів цього типу. Значно поступається за кількістю уламків посуду типу III, що пов'язано з його монофункціональністю (лише для зберігання рідини). Зразки, виготовлені з білої каолінової глини, нечисленні, оскільки вони були імпортом.

Слід зауважити, що запропонована типологія відбиває домінуючі тенденції у виготовленні посуду і не є єдиним алгоритмом. Існують перехідні форми, пов'язані з суб'єктивними та об'єктивними факторами. Обробка артефактів керамічного виробництва козацької доби з Верхнього Салтова триває, щороку колекція розширюється. Перші висновки порушили низку нових питань, що дають змогу глибше вивчити процес виготовлення пізньосередньовічної кераміки, виділити та класифікувати види гончарних виробів згідно зі складом глиняної маси, полив та ангобів, а також встановити, гончарні традиції яких регіонів домінували, а які мали побічний характер.

Археологія доби українського козацтва XVII—XVIII ст.: Навч. посібник. — К., 1997.

Бабенко В.А. Древнесалтовские придонецкие окраины Южной России // Труды XII АС в Харькове. — Харьков, 1905. — Т. 1. — С. 434—465.

Багалеї Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI—XVIII ст. — Харьков, 1886. — Т. 1.

Бондарчук В.Г. Геологія України. — К., 1959.

Виноградська Л.І. Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику у 1997 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ЦП НАН України, УТОПК, 1998. — Вип. 7. — С. 131—138.

Виноградська Л.І., Петрашенко В.О. Дослідження пам'яток пізньосередньовічної доби на території канівського узбережжя 2000—2001 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ЦП НАН України, УТОПК, 2001. — Вип. 10. — С. 26—32.

Горішний П., Діденко О. Середньовічна кераміка із розкопок у Чигирині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ЦП НАН України, УТОПК, 1998. — Вип. 7. — С. 151—157.

Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. — К., 1974.

Загребельний О., Балакін С. Археологічні дослідження на подвір'ї Воскресінської церкви // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ЦП НАН України, УТОПК, 1999. — Вип. 8. — С. 107—111.

Зайка І.В. Технологія виготовлення керамічних виробів др. п. XVII—XVIII ст. Верхньосалтівського селища // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. — Одеса, 2002. — Т. 3. — С. 186—187.

Золотницька Т.М. Знахідки XVII—XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч. 1, 2. — С. 95—97.

Коваленко О.В. Цвинтар XVII—XVIII ст. на Соборному майдані в Полтаві // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — Ч. 2. — С. 145—149.

Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987—1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989: Зб. наук. праць. — К., 1993. — С. 238—270.

Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях верхнесалтовского комплекса средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1996 году. — Машинопись. — Харьков, 1996.

Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях верхнесалтовского селища средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1997 году. — Машинопись. — Харьков, 1998.

Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях верхнесалтовского селища средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1998 году. — Машинопись. — Харьков, 1999.

Кравченко Э.Е., Мирошниченко В.В., Полидович Ю.Б. Поселение Явир в среднем течении Северского Донца // Донец. археол. сб. — 2002. — Вип. 10.

Куштан Д. Нові археологічні матеріали до вивчення історії пізньосередньовічних Черкас // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ЦП НАН України, УТОПК, 2000. — Вип. 9. — С. 17—21.

Менчинський Д.А., Супруненко О.Б. Археологічні знахідки на території Хорольської фортеці // Старожитності Хоролу. — Полтава, 1994. — С. 17—24.

Мокляк В.О. Кераміка XVII—XVIII ст. з м. Полтави // ПАЗ. — 1993. — № 1. — С. 67—74.

Назаров О. Нові археологічні дослідження пізньосередньовічного Корсуня // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ЦП НАН України, УТОПК, 1998. — Вип. 7. — С. 148—151.

Пахар А.П., Балакін С.А. Керамический комплекс начала XVIII в. с ул. Цитадельной // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской лавре. — К., 1995. — С. 142—148.

Потапенко С.В. Глины и глинистые породы Украинской ССР. — К., 1952.

Разумовский С.А. Производство художественных керамических изделий. — М., 1951.

Соколова Т. Орнамент — почерк эпохи. — Л., 1972.

Ханко О.В. Полтавський гончарний осередок в контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — Ч. 1—2. — С. 54—66.

Одержано 25.01.2007

И.В. Голубева, В.В. Колода, А.В. Кущенко

ТИПОЛОГИЯ УКРАИНСКОЙ ПОСУДЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ СЛОБОЖАНЩИНЫ КАЗАЦКОГО ПЕРИОДА (по материалам верхнесалтовского поселения)

В статье предлагается типология украинской бытовой керамики (посуды) казацкого периода на Центральной Слобожанщине по материалам верхнесалтовской коллекции. Типология опирается на результаты химических, термомеханических и петрографических методов изучения керамики, а также визуального анализа. К типу I отнесена пористая

посуда белого цвета (окислительный обжиг при температуре до 1000 °С), которая использовалась для подачи пищи и хранения сухих продуктов и была импортной. Наиболее многочисленный тип II представлен изделиями светлых цветов (бежевые, желтые, красные и их оттенки), изготовленными из местных лессовидных суглинков (окислительный обжиг при температуре 700—900 °С). Этот тип был универсальным в использовании и благодаря прочности изделий применялся для приготовления пищи. Посуда серого и черного цветов (восстановительный низкотемпературный обжиг, который может квалифицироваться как высокотемпературная сушка; температура 500—800 °С), изготовленная из кварцевого песка со смесью белой глины и угольных составляющих, выделена в тип III — идеальный для хранения жидкостей в силу своих водоотталкивающих свойств.

I.V. Holubyeva, V.V. Koloda, O.V. Kushchenko

TYPOLOGY OF UKRAINIAN POTTERY
IN CENTRAL SLOBODA UKRAINE IN COSSACK ERA
(on the materials from Verkhniy Saltiv settlement)

The article presents the typology of Ukrainian common ceramics (pottery) of Cossack era in the Central Sloboda Ukraine on the materials of collection from Verkhniy Saltiv settlement. The typology is based on the results of chemical, thermomechanometry and petrographic analysis of the ceramics, as well as on the visual analysis. The first type includes white porous pottery (oxidizing burning at a temperature up to 1000 °C) used for serving food and for storing dry products, and was imported. The largest in number second type is represented by pottery of light colours (beige, yellow, red and their tints) made of local loess-like loams (oxidizing burning at a temperature of 700—900 °C). This type was universal and due to solidity of the material it was used in cooking. Grey and black pottery (renewal low temperature burning that can be qualified as high temperature drying, at 500—800 °C) made of quartz sand with mixture of white clay and carbonic components form the third type. The latter was perfect for storing liquids due to its waterproof properties.